

ארז - זיהויו

הארז במקרא

"מיני ארזים"

מדרשי חז"ל: הארז הכשר למצווה הוא ארז הלבנון

הספרא: הארז במצורע - "של ברות"

שיטת הרמב"ם: ארז אחד בלבד כשר

זיהויו של הרמב"ם

סיכום ומסקנות

הארז במקרא

הארז שקבעה התורה למצוות פרה אדומה וטהרת המצורע: האם זהו מין מסוים, או שמא זהו שמה של קבוצת עצים? ואם מין מסוים הוא, איזה הוא?

הארז מתואר בתנ"ך כעץ גבוה במיוחד: "ועל כל ארזי הלבנון הרמים והנישאים" (ישעיהו ב, יג). "הנה אשור ארז בלבנון, יפה ענף וחורש מצל וגבה קומה... על כן גבהה קומתו מכל עצי השדה..." (יחזקאל לא, ג-ה). "אשר כגובה ארזים גבהו" (עמוס ב, ט). מכאן הניגוד הקיצוני בינו לבין האזוב: "וידבר על העצים מן הארז אשר בלבנון ועד האזוב אשר יוצא בקיר" (מל"א ה, יג).

קורות הארז נחשבו מעולות לבניה, ככתוב: "קורות בתינו ארזים, רהיטנו ברותים" (שיר השירים א, ז), "לבנים נפלו וגזית נבנה, שקמים גודעו וארזים נחליף" (ישעיה ט, ט), והבית המשובח הוא "בית ארזים" (שמ"ב ז, ב). מהם גם נבנה בית המקדש הראשון (מל"א ה, כ) והשני (עזרא ג, ז).

התיאור מתאים בכל פרטיו לארז הידוע כיום כארז הלבנון (*Cedrus libani*) שצורתו מתנוססת על דגל מדינת לבנון, וגובהו עשוי להגיע ל-40 מטר ואף יותר. לארז הלבנון ישנה מסורת זיהוי רציפה, הודות להשתמרות השם בשפות השמיות עד ימינו. עץ זה היה ידוע בעולם העתיק כעץ בנייה מעולה, ושרידים ממנו התגלו באתרי בנייה חשובים בארץ ישראל ומצרים, ואף בהר הבית בשרידים מימי בית שני¹.

יחד עם זה, הארז משמש בתנ"ך לעיתים ככינוי כללי לעצי סרק משובחים², כגון

1 יהודה פליקס, עצי בשמים יער ונוי, עמ' 156, וזהר עמר, 'צמחי המקרא', עמ' 83 - 84.

2 עמדו על כך פליקס ועמר בספריהם, וראה גם אצל ישראל רוזנסון, 'הארז במקורותינו', 'סיני' צג עמ' קמב-קנח.

בתהלים (קמח, ט): "עץ פרי וכל ארזים". הניגוד בין "ארזים" ל"עץ פרי" מורה שזהו כינוי לקבוצת עצי הסרק, כלשון המלבי"ם: "ר"ל עץ פרי ואילני סרק"³. ועוד בתהלים (כט, ה): "קול ה' שובר ארזים וישבר ה' את ארזי הלבנון", ומשמע שארז הלבנון הוא סוג מיוחד, ויש ארזים מלבדו⁴.

הדבר מעלה את השאלה: מהו ה"ארז" שנאמר במצוות התורה, בפרה אדומה ובמצורע? האם הכוונה לעץ מסוים, ארז הלבנון, או לקבוצת עצים?

"מיני ארזים"

בגמרא בראש השנה (כג, א) נאמר: "אמר רב יהודה: **ארבעה מיני ארזים הן**: ארז, קתרום (גרסה נפוצה אחרת: קתרוס), עץ שמן, וברוש⁵. קתרום, אמר רב: אדרא. דבי רבי שילא אמרי: מבלגא, ואמרי לה: זו גולמיש. ופליגא דרבה בר רב הונא, דאמר רבה בר רב הונא: אמרי בי רב: **עשרה מיני ארזים הם**, שנאמר 'אתן במדבר ארז שטה והדס ועץ שמן, אשים בערבה ברוש תדהר ותאשור יחדיו'. ארז - ארזא, שטה - תורניתא,

3 אך רד"ק מפרש: "וכל ארזים, והם כלל לעצים שאינם עושים פרי, והזכיר ארזים כי הם הגדולים שבעצים". נראה מדבריו ש"ארזים" אינו כלל עצי הסרק, אלא **דוגמה** להם, כאילו כתוב "וכל ארזים וכיוצא בהם".

4 ההבדל בין "קול ה'" לבין ה' עצמו, ובין "שִׁבְר" ל"יִשְׁבֵּר", רומז כנראה לחזקו המיוחד של ארז הלבנון, שדורש פעולה מכוונת וייחודית כדי לשוברו.

5 המשותף לארבעת אלו הוא היותם עצים מחטניים ודומים לארז, בניגוד לקבוצת ה"עשרה" שלהלן, הכוללת אפילו את שיח ההדס (פליקס, 'עצי בשמים יער ונוי', עמ' 155).

6 יש להרחיב אודותיו, לאור המקורות הלהן המציינים אותו במיוחד ככשר למצווה הטעונה ארז: הברוש הוזכר במקרא כעץ המצוי בלבנון וטוב לבנייה (מל"א ה, כב, מל"ב יט, כג, ישעיהו לו, כד ושם ס, יג; וביחזקאל כז, ה הוזכר מקורו בשניר, חרמון). בכמה מקורות הוזכר כשני בחשיבותו לצד הארז (מלכים שם ושם, ישעיהו לו, כד, וראה יחזקאל לא, ח, זכריה יא, ב, תהלים קד, טו). במדרש שיר השירים רבה (פרשה א, ב) מובלט ההבדל בחזקו לעומת הארז: "רהיטנו ברותים - אמר ר' יוחנן: **אין אדם נהנה מן הברותים הזה, למה? שהיא נכפפת**. היא דעתיה דר' יוחנן, דא"ר יוחנן 'אני כברוש רענן', אני הוא שכפפתי לעקור יצרה של עבודה זרה... דבר אחר: 'רהיטנו ברותים', מקום שהכהנים הרוטים [כלומר, רצים] - בברותים, המד"א (מל"א ו) 'ויצף את קרקע הבית בצלעות ברושים'. אמר רבי יוחנן: למדה תורה דרך ארץ **שהיא אדם מקרה בארזים ומרהיט בברותים**, שנאמר קורות בתינו ארזים רהיטנו ברותים". פירוש: קורות הבית, שמחזיקות משקל רב, תהיינה מארז, ואילו ציפוי הרצפה יהיה מברוש. מאמר זה מתקשר למימרא אחרת של רבי יוחנן, המבטאת הערכה לחזקו של ארז הלבנון דווקא לעומת עצים אחרים, בירושלמי (בבא קמא פ"ה ה"ט) על כיסוי הבור: "ר' יסא בשם ר' יוחנן: נותנין לו שהות לכרות ארזים מן הלבנון. אית בה לחומרא, ואית בה לקולא; פעמים שסמוכין ללבנון, פעמים שרחוקין ללבנון". הברוש המקראי מזוהה ע"י פליקס ('עצי בשמים יער ונוי' בערכו) עם העץ הקרוי כיום 'ערער רם' (excelsa Juniperus). בין השאר על פי שמו בערבית "בראתא".

הדס - אסא, עץ שמן - אפרסמא, ברוש - ברתא, תדהר - שאגא, תאשור - שוריבנא. הני שבעה הוו! - כי אתא רב דימי אמר: הוסיפו עליהם אלונים, אלמונים, אלמוגין; אלונים - בוטמי, אלמונים - בלוטי, אלמוגין - כסיתא. איכא דאמרי: ארונים, ערמונים, אלמוגין; ארונים - ערי, ערמונים - דולבי, אלמוגין - כסיתא.

בירושלמי בכתובות פ"ז ה"ט מצינו: **"ארבעה ועשרים מיני ארזים הן, ומכולן לא פירש הכתוב אלא שבע בלבד, הדא הוא דכתיב: 'אתן במדבר ארז שיטה והדס ועץ שמן, אשים בערבה ברוש תדהר ותאשור יחדיו'. ברוש - ברתא, תדהר - אדרא, ותאשור - פיקסניה. הוסיפו עליהן אלונים, ערמונים, אלמוגים; אלונים - בלוטים, ערמונים - דולבי, אלמוגים - אלונים".** מאמר מקביל נמצא בשמות רבה (פרשה לה, א): **"אמר ר' שמואל בר נחמן בשם ר' יונתן: כ"ד מיני ארזים הם ואין לך משובח מכולן אלא שבעה, שנאמר: 'אתן במדבר ארז שיטה והדס ועץ שמן וגו'".**

אמנם לא ברור כיצד לומדת הגמרא מהפסוק "אתן במדבר" וכו' שכל אלו הם מיני ארזים. המהרש"א (בבא בתרא פ, ב) מפרש שידוע היה לרבה בר רב הונא שקיימים כמה מיני ארזים, ומהפסוק רק למד שאלו הם. אך יש מקום לפרש אחרת, שמהעדר ו' החיבור ב"ארז שיטה" למדו שהכוונה לארז שהוא שיטה, וכן ארז הדס וכו'. וכך ניתן להבין מטעמי המקרא, ש"ארז שיטה" מוטעם במונח-זקף-קטון⁸. בערוך לנר (סוכה לז, א) סובר שרבה בר רב הונא אינו לומד דבר מהפסוק עצמו, ובא רק לומר שהעצים שנקראו בפסוק זה בשמות שונים נקראים כולם בלשון בני אדם בשם "ארזים".

מה הנפקא מינה בהגדרה שכל אלו הם ארזים? המהרש"א (ב"ב שם) כותב שהנפקא מינה היא למקח וממכר, שהמוכר לחברו "ארז" יכול לתת לקונה מאחד המינים הללו. כיוצא בזה כתבו כבר תוספות (ר"ה כג, א ד"ה ארבעה), אך דבריהם צריכים תלמוד: "ושמא הכא לעניין מקח וממכר פליגי, אבל כולהו מודו דעשרה מיני ארזין הן, ובירושלמי חשיב עשרים וארבעה". כלומר, המחלוקת על מספר מיני הארזים, ארבעה או עשרה, נוגעת ללשון בני אדם במקח וממכר, אבל הכל מודים

7 עין רש"י ר"ה שם. אך באבן עזרא כתב שהוא חסר ו', ועיין בפירושו הקצר לשמות כה, ה.

8 ראה אפשרות נוספת לקישור בין הארז לשיטה הוא הפסוק במל"א ו, כ על מזבח הקטורת: "ויצף מזבח ארז". כיצד יתיישב הדבר עם מצוות התורה "עצי שטים תעשה אותו" (שמות ל, א)? אם נפרש שה"ארז" במלכים הוא השיטה הרי זה מובן. אך יש מקום לומר שעצי השטים אינם חובה בדווקא: עין רד"ק במלכים שם, שהעלה אפשרות שמזבח קטורת נעשה מאבן, ושלטי הגיבורים לר"א פורטלאונה פרק לג, ובאבן האזל הל' בה"ב א, יח: "דסובר הרמב"ם דמה דהשולחן והמזבח שבמשכן ובמקדש היו של עצי שטים אינו לעכובא אפילו לכתחילה, דכיון דילפינן ממנורה בכלל ופרט וכלל דכל הכלי שרת צריכים להיות של מתכת לכן גם שולחן ומזבח עיקר דינם הם של מתכת, ומה שהיו במשכן ובמקדש של עץ ומצופים זהב אין זה בדוקא", ובהרחבה ב'בהלכה ובאגדה' מאת הרב צבי קפלן עמ' לא-לד.

שניתן להגדיר את כל העשרה כמיני ארזים? אלא שלא כתבו לאיזה עניין נאמרה הגדרה מרחיבה זו, וראה להלן אודות דברי הר"ש בנגעים.

רבי יעקב עמדין בהגהותיו לר"ה (כג, א) כתב: "אית בהו תו נפ"מ לענין עצי מערכה דשריפת הפרה". זהו הנוסח במהדורת וילנא, ועל כך הוער בסוגריים: "עיי' פ"ג דפרה מ"ח וצ"ע". נראה שכוונת המעיר¹⁰ להקשות על היעב"ץ, שלענין עצי המערכה לשריפת הפרה אין צורך בארז דווקא, שהרי הוזכרו במשנה גם תאנים¹¹. אולם בתלמוד מהדורת נהרדעא תוקנו דברי ר' יעקב עמדין על פי כתב ידו: "ואית בהו תו נפקותא לענין אש המערכה דשרפת הפרה", ואין כוונתו לעצים המרכיבים את המערכה אלא לארז המושלך אליה.

בכמה מקומות הגמרא משתמשת במימרא זו ש"עשרה מיני ארזים הם" כדי לבאר את השימוש שמצינו כמה פעמים בדברי חז"ל בשם "ארז" לגבי עצים אחרים¹².

9 בכך יישבו תוס' לדעת רב יהודה את הברייתא בסוכה לו, א המכנה את ההדס "ארז", ראה להלן הערה 12.

10 רבי אברהם אבא קליינרמן, עיין 'ישורון' ה עמ' שפט.

11 בהמשך ההערה צוין לשיטות הר"ש והרמב"ם שלהלן.

12 כגון בסוכה לו, א, לגבי הדס. בכך מוסבר האזכור המרובה של "ארזא" בגמרא, והמושג החוזר "ארזא דבי רב", הקורה שביט המדרש נשען עליה (רש"י ב"מ כ, ב ד"ה פקע). עיין גם בע"ז יד, א על "פירי דארזא" ובמאירי שם ובהלכות גדולות הל' ברכות פ"ו, עמ' סח. כמו כן מובן שהמושג הנגדי ל"ארזים" הוא "שקמים" במקרא (מל"א י, כז וישעיהו ט, ט) ובחז"ל (תוספתא ב"מ פ"ח הל' לב, ובבלי ב"מ ק"ז, ב). עניין מיוחד יש בבירור הסוגיה בתענית כה, א-ב, שם מובאת דרשת רבי חייא בר לולייני על "כארז בלבנון ישגה", ובה נאמר שארז גזעו מחליף (שאם נכרת - חוזר וצומח). הגמ' מקשה מברייתא: "הלוקח אילן מחבירו לוקץ... בדקלים ובארזים - חופר למטה ומשריש, לפי שאין גזעו מחליף", ומתרת: "הכא במאי עסקינן? - בשאר מיני ארזים, כדרבה בר הונא...". לא ברור היכן הוא "הכא": האם הארז הסתמי מחליף, והברייתא שאינו מחליף בשאר המינים, או להיפך? יש לכך חשיבות, מפני שדרשת רבי חייא בר לולייני עסקה במפורש בארז הלבנון הגבוה, "כארז בלבנון ישגה": האם עליו אמרה הגמרא שכוונתו לשאר מיני ארזים? מצד הלשון, כאשר הגמרא מביאה משנה או ברייתא או מימרא ואחר כך מביאה מקור חדש סותר אותה, ומתרת "הכא במאי עסקינן", אין כלל קבוע מהו ה"הכא": לעיתים האוקימתא מתייחסת למקור הראשון שהובא (כגון ביבמות עא, ב; פ, א; כתובות צה, א; ב"ק יד, ב), ולעיתים למקור השני (כגון בברכות לו, ב, עירובין יז, ב, פסחים ת, א, יומא כו, א, יבמות נד, א, נדרים כט, א). בפרט בענייננו אין להכריע מצד הלשון, מפני שסוגיה מקבילה מופיעה במסכת בבא בתרא (פ, ב), ובה הסדר הפוך: הגמ' מתחילה מהברייתא, מקשה מדרשת ר' חייא בר לולייני, ומתרת "הכא במאי עסקינן? בשאר מיני ארזים" (לפנינו: "אלא הב"ע..."), ובדק"ס מחק מילת "אלא". לגרסאות נוספות: בתענית כת"י מינכן: "כי תניא ההיא בשאר ארזים", ובעוד כת"י בדק"ס שם "לא קשיא, התם בשאר ארזים", ולפי זה ברור שהברייתא הועמדה בשאר ארזים. אך גם בבבא בתרא קיימת גרסה: "התם בשאר", ולפיה המימרא בשאר ארזים (ועיין דק"ס שם). בראשונים מצאנו מחלוקת

מדרשי חז"ל: הארז הכשר למצווה הוא ארז הלבנון

למרות שאין הדבר ברור מתוך התלמודים, ממדרשי חז"ל ברור שהארז הכשר למצורע ולפרה אדומה הוא ארז הלבנון, הבולט בגובהו. כך נאמר בשמות רבה (פרשה יז, ב): "יש דברים שהן נראין שפלים וציוה הקדוש ברוך הוא לעשות מהן כמה מצוות: האזוב נראה לאדם שאינו כלום, וכוחו גדול לפני האלהים, שמשל אותו לארז בכמה מקומות, בטהרת מצורע, בשריפת הפרה, ובמצרים ציוה לעשות מצוה באזוב שנאמר 'ולקחתם אגודת אזוב', וכן בשלמה אומר (מל"א ה) 'וידבר על העצים מן הארז אשר בלבנון ועד האזוב אשר יוצא בקיר', ללמדך שהקטן וגדול שוין לפני הקדוש ברוך הוא". המדרש מבאר שדברי שלמה על "הארז אשר בלבנון" והאזוב עוסקים בבירור מצוותיהם, ומכאן שדעתו היא שארז הלבנון הוא הנדרש למצורע ולפרה. בקהלת רבה (פרשה ז, ג, ובמקבילות בפסיקתא דרב כהנא פיסקא ד ועוד): "וידבר על העצים [מן הארז אשר בלבנון וכו']". וכי אפשר לאדם לדבר על העצים? אלא אמר שלמה: מפני מה מצורע זה מטהר בגבוה שבגבוהים ובנמוך שבנמוכין, בעץ ארז ואזוב? אלא ע"י שאדם מגביה את עצמו כארז הוא לוקה בצרעת, וכשהוא ממעט את עצמו ומשפילו כאזוב שהוא נמוך סופו להתרפאות"¹³. אין להוכיח ממדרשים אלו שרק ארז הלבנון כשר למצווה, אלא שעל כל פנים ארז זה כשר למצוה ומיועד

בוה: רבנו חננאל בתענית מפרש: "ושנינן האי ארז שנמשלו בו הצדיקים - כגון שטה והדס ועץ שמן, וכדרבא דאמר עשרה מיני ארזים הן, והללו כולן גזעם מחליף זולתי הארז לבדו". אולם ביד רמה בבבא בתרא (אות נט) כתב: "דמתניתא דקתני בארזים חופר ומשרש לפי שאין גזען מחליף - בשאר מיני ארזים מיתוקמא, לבר ממינא דלא מיקרי אלא ארז, כיון שגזעו מחליף קוצץ... והי ניהו שאר ארזים שאין גזען מחליף? שטה והדס ועץ שמן ברוש תדהר ותאשור ארונים וערמונים דולבי". וכן במגיד משנה הל' מכירה כג, טו: "והעלו בגמרא שעשרה מיני ארזים הן ויש אחד מהן שגזעו מחליף". בפירוש רגמ"ה יש סתירה בזה: בתענית כתב: "ארז עצמו - אין גזעו מחליף, שאר מיני ארזים - גזען מחליף"; אבל בבבא בתרא: "הכא במאי עסקינן דאין גזעו מחליף? בשאר ארזים, אבל ארז גופו ודאי מחליף". ישראל רוזנסון ('הארז במקורותינו', 'סיני' צג עמ' קמט) כתב שארז הלבנון אינו מתחדש אחרי כריתה ואילו הברוש כן, כפירוש רבנו חננאל וסיעתו. נמצא, אפוא, שרבי חייא בר לולייני פירש את "כארז בלבנון" על הברוש, שאף הוא מעצי הלבנון, כדלעיל הערה 6. אכן בתנחומא (לך לך סי' ט) התפרש הדימוי לצדיק דווקא במובן שאין גזעו מחליף: "פתח ר' תנחומא: למה נמשלו הצדיקים בתמר וארז ולא באילן אחר?... רוב האילנות אע"פ שהן נקצצין, אם נוטלין נצר מהן ושותלין במקום אחר ומיד הן עולים, אבל התמר והארז כיון שנקצצין, מי יוכל להעמיד אחרים תחתיהן, אלא לשנים הרבה, וביגיע גדול, כך אם אבד צדיק מן העולם, מי יוכל להעמיד אחר תחתיו, אלא אחר כמה שנים".

13 ובזוהר הקדוש (מצורע, נג ע"א): "וצוה הכהן ולקח למטהר שתי צפרים חיות. ר' יצחק ור' יוסי הוו שכיחי קמיה דר"ש, יומא חד א"ל: עץ ארז הא ידיע, כמה דאת אמר 'מן הארז אשר בלבנון', דהא הוא עץ ארז לא אשתרשן נטיעיו אלא בלבנון". אך ספק אם מדובר בתיאור בוטני, עיין במפרשי הזוהר.

לה מפני גובהו וחשיבותו, אם כי אפשר שיחד עמו הוכשרו עצים נוספים שגם הם מקבוצת הארזים כמוהו.

הספרא: הארז במצורע - "של ברות"

בתורת כהנים (מצורע פרשתא א, יג, ומקבילות בתוספתא בנגעים פ"ח ה"ב ובירושלמי בסוטה פ"ב ה"ב) מסופר: "אמר רבי יהודה: שפתי הייתה, והלכתי אחר רבי טרפון לביתו, אמר לי: יהודה בני, תן לי סנדל, ונתתי לו. פשט ידו לחלון ונתן לי ממנה מקל, אמר לי: יהודה, בזו טיהרתי שלושה מצורעים. ולמדתי בה שבע הלכות: **שהיא של ברות**¹⁴; ובראשה טרף; ואורכה אמה; ועובייה כרביע כרע המטה, אחד לשנים ושנים לארבעה; ומזים ושונים ומשלשים; ומטהרים בפני הבית ושלא בפני הבית; ומטהרים בגבולים".

הר"ש (נגעים פ"ד מ"א) מביא את התוספתא ומפרש: "אברות - **ברוש, מין ארז**, כדאמרין בפרק המוכר את הספינה (בבא בתרא פ, ב) דעשרה מיני ארזים הן, ברוש - ברתא", וכן ברבנו הלל על הספרא: "דהיינו עץ ברות היינו ארז דברוש, 'ברושים' תרגם ברתין"¹⁵, וכן בקרבן אהרן (ספרא מצורע שם) ובזית רענן על הילק"ש (רמז תקנט) ובפירוש מרן החפץ חיים על הספרא.

יש מקום להבין לפי פירוש זה לספרא, שמכל מיני הארז דווקא הברוש כשר למצווה זו. וכך התקבלה מסורת ש"ארז" האמור בתורה בעניין זה הוא הברוש דווקא¹⁶. מחד, הדבר מתאים לשאר פרטי ההלכה בברייתא, כגון מידות הארז שהן בדווקא ולא רק "מעשה שהיה"¹⁷. מאידך, קיים דוחק רב בהנחה שהברוש הוא מין הארז היחיד הכשר למצווה, שהרי בוודאי הברוש אינו הארז הסתמי¹⁸, וגם אינו "הגבוה שבגבוהים" המוזכר במדרשים דלעיל. לפיכך מסתבר שהברוש הוא דוגמה בלבד, וכל מיני הארזים כשרים, ומעשה שהיה - כך היה. כך פשט דברי הר"ש על

14 גרסאות שונות: שליברות (ירושלמי סוטה), שלברות (תו"כ, ובכת"י רומי: שלברכות), של אברות (ר"ש בנגעים פ"ד מ"א), של בירות (פיה"מ לרמב"ם נגעים פ"ד מ"ג), וראה עוד בתוספתא ראשונים בנגעים עמ' 201.

15 כך בתרגום בתהלים קד, יז ודה"ב ב, ז. במקומות אחרים, כגון יחזקאל כז, ה: "בירון".

16 כך נוטה בעלי תמר' סוטה פ"ב ה"ב (אך בדעת הרמב"ם, שהשמיט בהלכותיו פרט זה שהוא ברות, רצה לומר שהכשר את כל מיני הארזים, ולא היא, כדלקמן). מן העניין לציין שהגמ' בסוטה טו, ב דנה בארז הכשר למצורע ששימש לנשיאת קופה והתעקם עקב כך, דבר שמתאים יותר לברוש "שהיא נכפפת", ראה לעיל הערה 6.

17 אם כי בחלק מהפרטים יש ספק אם כוונת הברייתא למידת מינימום או למידה מחייבת.

18 ראה לעיל הערה 6.

"עשרה מיני ארזים", וראיה לדבר גם מהשוואת דבריו לתוספות בראש השנה כג, א הנ"ל, הכותבים שהכל מודים שיש עשרה מיני ארזים, ושיש לכך משמעות מלבד מקח וממכר; בעל התוס' בר"ה הוא הר"ש משאנץ עצמו¹⁹, ומצירוף דבריו בתוספות לפירושו בנגעים מתברר שלדעתו כל עשרת מיני הארזים כשרים למצוה²⁰. כך גם משמע במפרשים אחרים, כגון החפץ חיים²¹.

כאמור, נראה שזוהי דעת היעב"ץ, וכך נקט במפורש הגר"א ל שטיינמן שליט"א ('אילת השחר', ויקרא, עמ' ק): "ומסתבר שאין דין לקחת דוקא ארז של מין ברות, אלא כך היה המעשה שטיהר בארז זה". אלא שהיעב"ץ כנראה תולה שאלה זו במחלוקת שבין הדעה שהיו "ארבעה מיני ארזים" לבין "עשרה", והכשרת הברוש למצורע איננה הכרעה בין שתי קבוצות אלה, מפני שהוא מופיע בשתיהן, מפני דמיונו לארז.

ראיה נוספת להכשרת קבוצת הארזים נמצאת בתרגום יונתן (במדבר יט, ו), המתרגם את הארז: "קיסא דגולמיש"²². ה"גולמיש" מוזכר בראש השנה כג, א כמילה חלופית ל"קתרום" שמנה רב עם ארבעת מיני הארז. יתכן, אפוא, שהמיוחס ליונתן הזכיר דוגמה שהייתה יותר מצויה ומוכרת לו מבין הארזים, ולמעשה הוא מכשיר כמה מינים²³.

שיטת הרמב"ם: ארז אחד בלבד כשר

19 כפי שהוכיח אורבך ('בעלי התוספות' עמ' 613-614). אך יש להעיר, שהרשב"א לא זיהה את התוס' בר"ה עם רבינו שמשון (ראה בחידושו לר"ה יד, א מהדורת מוסד הרב קוק והערה 778).

20 גם במשנת חיים (שטיינברג, במדבר, סי' פט) פירש בדעת תוס' בר"ה שכוונתם להכשיר את כל הארזים לפרה.

21 בפירושו לספרא הנ"ל: "שהיא של ברות - ברות הוא מין ארז, כדאמרין בפרק המוכר את הספינה: עשרה מיני ארזים הן, ואחד מהן ברוש, ותרגום ברוש ברותא".

22 כך גם בתרגום שיר השירים ה, טו "בחור כארזים" - "וחסין כגולמישין".

23 בספר 'פרת חטאת' (עמ' רד) הניח שרק מין אחד של ארז כשר, כשיטת הרמב"ם להלן, ומכח זה הסיק שהארז הכשר לפרה אינו הארז הכשר למצורע, שכן התרגום יונתן מתרגם את של פרה "גולמיש" ואילו למצורע הכשירה הספרא את ה"ברות" (ושם תרגם יונתן, בויקרא יד, ד: "קיסא דארזא"), ובראש השנה כג, א הוזכרו "גולמיש" ו"ברות" כמינים שונים. עיין גם בתרגום שיר השירים א, יז, על "קורות בתינו ארזים, רהיטנו ברותים": "אמר שלמה נביא: כמה יאי בית מוקדשא דה' דאתבני על ידי מן קיסי גולמיש, אבל יתיר יהי יאי בית מקדשא דעתיד לאתבנאה ביומי מלכא משיחא, דכשרוהי יהוין מן ארזין דגינתא דעדן, ושירתוהי יהוין מן בראתי ושאגי ושרובני". מבואר ש"גולמיש" שונה מ"בראתי", ברות. אולם הדבר תמוה מאוד לחלק בין ארז הפרה לארז המצורע, ופשטות הפסוקים ומאמרי חז"ל הנ"ל מתייחסת לארז הגבוה שבגבוהים המשמש למצורע ולפרה, וזהו אותו ארז בשתי המצוות. ונראה שכמה מיני ארז כשרים למצווה, ובהם הברות והגולמיש, והתרגום נקט שם שהכיר.

הרמב"ם בפירוש המשנה (פרה פ"ג מ"ט) עומד על דברי המשנה (משנה י בחלוקת המהדורות הרגילות): "נטל עץ ארז ואזוב ושני תולעת, אמר להן: עץ ארז זה? עץ ארז זה? אזוב זה? אזוב זה? שני תולעת זה? שני תולעת זה? שלוש פעמים על כל דבר ודבר, והם אומרים לו: הין, והין, שלוש פעמים על כל דבר ודבר". "ומה שכופל עץ ארז שלוש פעמים, וכך האזוב והתולעת, כדי לציין בוודאי שאלה הם אשר אמר ה', לפי שמיני הארז שבעה"²⁴ כמו שאמרו, ואמר ה' 'ארז', לפיכך מכריז שזה הוא המין האמור, והוא המין המפורסם בארץ המערב שמשתמשין בו בכל בניניהם, ונקראו אצל כל ההמון "אלשפין", ואני לא ראיתי מין זה אשר ראיתי שם לא בארץ ישראל ולא בארץ מצרים כלל עד הזמן הזה".

ובהל' פרה אדומה ג, ב: "...ואחר כך נוטל עץ ארז ואזוב... ואומר לעומדין שם: עץ ארז זה? עץ ארז זה? עץ ארז זה?... וכל כך למה? לפי שמיני ארזים שבעה הן, ומיני אזוב ארבעה... לפיכך מודיע לכל ומגלה להן שאלו הן המינים האמורין בתורה".

נראה בבירור מדברי הרמב"ם שמכיוון שקיימים שבעה מיני ארזים יש לברר ולפרסם איזה מהם הוא המין האמור בתורה, והשאר פסולים, וכך גם באזוב ובתולעת. בשיטה זו הולך גם בעל תפארת ישראל (פרה פ"ג מ"י ובעז אות יג; פ"א מ"ז, בועז אות ט); הוא כותב במפורש שרק מין אחד של ארז ואזוב ושני תולעת כשרים, ומה שנאמר "עשרה מיני ארזים הן" היינו שיש בהם דמיון מסוים לארזים, אבל אינם ארז. מבחינת שייכותם לארז הם גרועים אפילו מ"ארז שיש לו שם לווי" (כמו "אזוב שיש לו שם לווי" שהוזכר בפ"א שם), מפני שלכל אחד מהעצים הללו יש שם פרטי בפני עצמו. אף כתב שעניין זה היה נושא לפולמוס עם הצדוקים, שהכשירו את כל מיני הארזים הללו, כדלקמן.

השאלות הנשאלות בשריפת הפרה "ארז זה" וכו' מקבילות לתיאור על קצירת העומר, שגם בה נשאלו במהלך העשייה שאלות כגון "בא השמש", "מגל זו", "קופה זו", "אקצור" וכו' (מנחות פ"י מ"ג). והטעם לכך ככתוב במשנה שם: "כל כך למה? מפני הביתוסים שהיו אומרים אין קצירת העומר במוצאי יום טוב". מכאן עולה קושיה לכאורה על פירוש הרמב"ם לשאלות "ארז זה" וכו' בפרה: הרי בעומר אין כל ספק בזיהוי, ולמה נשאלו שאלות אלה? ומכאן שאי אפשר להוכיח מהשאלות האלו שרק מין ארז אחד כשר. אולם התפארת ישראל מיישב כאמור, שהמשותף לעומר ולפרה הוא הפולמוס עם כיתות הכופרים שבתורה שבעל פה: הצדוקים, שלא קיבלו את מסורת התורה שבעל פה, הכשירו את כל מיני הארז והאזוב למצוה, ולפי ההלכה רק מין אחד כשר.

אך הרא"ש בפירושו בפ"ג מ"י מסביר אחרת מהרמב"ם את השאלות "עץ ארז זה" וכו': "ליטול רשות אם ישליך לתוך השריפה, וכן שונה בתוספתא (פ"ג ה"ב): אשליך, אשליך, והן אומרין הן הן". לפי דבריו מטרת השאלות איננה לברר ולפרסם את הזיהוי

24 נראה שכוונתו לשבעת הנזכרים בישיעהו.

אלא לקבל רשות, והוא מוכיח זאת מהתוספתא המוסיפה שאלה "אשליך", שאלה שאיננה קשורה לזיהוי. אלא שבתוספתא אלו דברי ר' אלעזר בר' צדוק, ואפשר שתנא קמא חלוק בעניין זה²⁵.

כיצד יסביר הרמב"ם את מעשה דרבי טרפון, שהשתמש בארז "של ברות"? הרמב"ם בפירושו לנגעים פי"ד מי"ג מביא את המעשה כלשונו בעברית, וגורס: "שהיא של בירות", ללא הסבר. יתכן שסבר שהכוונה לעיר בירות בלבנון²⁶, כלומר, זהו ארז הלבנון ולא הברוש. אפשרות קריאה אחרת: "בירות", דהיינו ארמונות, ריבוי של "בירה", והכוונה לעץ המשמש לבניין, בהתאם לדבריו בפירוש המשנה על שימוש של הארז²⁷.

ממהלך המשניות בפרה ניתן לשמוע כשיטת הרמב"ם, שהברוש אינו כשר לשריפת הפרה. בפ"ג מ"ח נאמר: "ועצים היו מסודרים שם, עצי ארזים וארנים וברושים ועצי תאנה חלקה", הרי שברוש אינו נקרא כאן "ארז" אע"פ שהוא מ"מיני הארזים", כפי שציין הרמב"ם על אתר לגבי האורן והברוש. ובמשנה י: "נטל עץ ארז ואזוב ושני תולעת, אמר להן עץ ארז זה עץ ארז זה". לדברי הר"ש נצטרך לומר שהמושג "ארז" במשנה י הוא במובן הרחב, ולא כמשמעו המצומצם במשנה הסמוכה.

זיהויו של הרמב"ם

כאמור, הרמב"ם בפירוש המשנה כותב שהארז הכשר למצווה הוא "המין המפורסם בארץ המערב שמשמשין בו בכל בניניהם, ונקראו אצל כל ההמון אלשפין". ה"שפין" זוהה על ידי פרופ' זהר עמר ('הצומח והחי במשנת הרמב"ם', עמ' 50) עם הערער הספרדי (*Juniperus thurifera*, ובספרדית: Sabina)²⁸. הרמב"ם מוסיף, כנראה

25 עיין גם בחסדי דוד, שהסביר אליבא דהרמב"ם שמטרת השאלה לברר האם כבר הגיעה שעת ההשלכה, דהיינו שכבר נבקעה הפרה, וכן בתפא"י הנ"ל, אלא שכדרכו לעיל כתב שגם בזה נחלקו הצדוקים.

26 "בארות" בתנ"ך. והשווה "תפוחים הבירותיים" במנחות כח, ב וסג, א, ושם גרסאות שונות, ואף שם יש מקום להתלבט האם הכוונה לעיר או לברוש, ואכמ"ל.

27 הרב יצחק שילת שליט"א, בשיחתו עמי, הסכים עמי שפירושים אלה אפשריים, וציין שמהנוסח המקורי בערבית אין הכרע.

28 הר"י קאפח, לעומת זאת, זיהה אותו עם האשוח (בצרפתית: Sapin). פרופ' עמר, במכתבו אלי, פירט את שיקוליו להעדפת הערער הספרדי: המילונים הטובים ביותר לזיהוי צמחים בערבית ימי הביניים קוראים "צבין" לערער הספרדי. הרמב"ם עצמו ב'ביאור שמות הרפואות' (מס' 341, נדפס ב'כתבים רפואיים' חלק ד-ה עמ' 96), כותב ש'קטראן' הוא שמן המופק 'מן הארז הנקרא במוגרב שְׁבִין', והשם הערבי נגזר מהספרדית Sabin. עץ זה מתאים גם לתיאורו של הרמב"ם על גידולו ב'ארץ המערב' (דרום צרפת, ספרד, מרוקו וצפון אלג'יר), בניגוד לאשוח שהזכיר הרב קאפח,

מתוך פקפוק בזיהוי (ר"י קאפח): "ואני לא ראיתי מין זה אשר ראיתי שם לא בארץ ישראל ולא בארץ מצרים כלל עד הזמן הזה", כלומר, לא מסתבר שהתורה דורשת עץ שאיננו מצוי בארץ ישראל וסביבתה. אולי הדגש על מצרים קשור לעשיית הפרה הראשונה במדבר סיני, מן הסתם מעץ ארז שהיה עמהם ממצרים. נראה שמטעם זה הרמב"ם בהל' פרה אדומה לא פירט על טיבו של הארז, בניגוד לאריכות דבריו שם על האזוב ושני התולעת.

מה מקור הזיהוי של הרמב"ם? יתכן שהסיק ממקורות המקרא וחז"ל שהארז הוא עץ מובחר לבנייה (ראה לעיל), ולכן זיהה את הארז עם עץ הבנייה המובחר שהכיר בימיו. מכל מקום, אין ספק שסתם ארז הוא ארז הלבנון, ומאידך זיהויו של הרמב"ם, הערער הספרדי, אינו מצוי בלבנון כלל²⁹. לפיכך, קשה לקבל את זיהויו, זיהוי שהוא עצמו פקפק בו כאמור.

סיכום ומסקנות

הארז במקרא ובדברי חז"ל משמש ככינוי לעץ מסוים וחשוב המצוי בלבנון, אך לעתים גם לקבוצת עצי סרק משובחים. לאור זאת נחלקו הדעות מהו הארז שעליו צווינו למצוות פרה אדומה וטהרת המצורע: יש שהכשירו את כל עצי הסרק שהוגדרו בעבר באופן כוללני כארזים (הר"ש, על פי הספרא המכשירה ברוש לטהרת מצורע; ר' יעקב עמדין; הגרא"ל שטיינמן); ואפשר שבין הסוברים כך יש מחלוקת על היקף הקבוצה, האם כלולים בה ארבעה מינים בלבד של עצים מחטניים כדוגמת הארז, או עשרה מינים. ויש שהכשירו רק מין מסוים שהוא הארז הסתמי (רמב"ם; תפארת ישראל). הרמב"ם נטה לזהות את הארז עם העץ הנקרא כיום "ערער ספרדי", שהיה מוכר לו בימיו כשימושי לבנייה. ככל הנראה זיהוי זה אינו מסתמך על מסורת, והרמב"ם עצמו לא קבע בזה מסמרות. כיום ידוע בבירור ש"ארז הלבנון" המוכר בימינו הוא הארז הגבוה והמובחר ששימש לבנייה יוקרתית בארץ ומתקיימים בו הסימנים שמופיעים במקרא ובחז"ל על הארז. לפיכך ברור שעץ זה, לפחות, כשר לפרה אדומה. לפיכך, מחמת הספק שמא לא כל ה"ארזים" כשרים למצווה, יש להשתמש למצוות התורה בארז הלבנון³⁰.

שנפוץ בארצות רבות באירופה ואינו מיוחד למערבה. כמו כן, ידוע שעץ זה היה בשימוש מסורתית לבנייה בצרפת וספרד.

29 כך כתב לי פרופ' עמר, כהבהרה לדבריו ב'הצומח והחי במשנת הרמב"ם' שם.

30 ב'טהרת הקדש' (ספר המוקדש לבירור האפשרות לעשיית פרה אדומה בזה"ז, מאת הרב שמואל דוד לוי, רב בזבזרזיע שליד וולוז'ין, פיטרקוב תר"צ) עמ' 83, כתב שאם יש ספק מהו הארז ניתן לקחת את כל המינים שניתן להסתפק בהם, והכשר יהיה למצוה והשאר "לשם עצים".